

نقش کمیسیونهای قانون مدنی در تنظیم مواد این قانون

احمد رضا نائینی

قانون مدنی ایران در ۱۳۳۵ ماده شکل گرفته است. ۹۵۵ ماده آن به موجب ماده واحده مورخ ۱۳۰۷/۲/۱۸ لازم‌الاجرا گردیده و ۳۸۰ ماده دیگر در سال‌های ۱۳۱۳ و ۱۳۱۴ از تصویب مجلس شورای ملی گذشته است.

مواد مذکور قبل و بعضاً بعد از تقدیم مجلس شورای ملی، در کمیسیونهایی مورد بحث و بررسی قرار گرفته است.

در این مقاله علاوه بر نقش کمیسیونها در تنظیم مواد قانون مدنی، اعضای کمیسیونها و کتب مورد استفاده برای تدوین قانون مدنی نیز مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

با عنایت به مطالب فوق، پیرامون سه موضوع بحث خواهد شد:

- ۱- کمیسیونهای تدوین قانون مدنی.
- ۲- اعضای کمیسیونهای تدوین قانون مدنی.
- ۳- کتب مورد استفاده برای تدوین قانون مدنی.

فصل اول - کمیسیونهای تدوین قانون مدنی.

کمیسیونهای تدوین قانون مدنی در دو مبحث مورد بررسی قرار می‌گیرد:

- ۱- کمیسیونهای قبل از تقدیم لوایح.
- ۲- کمیسیونهای بعد از تقدیم لوایح.

مبحث اول - کمیسیونهای تدوین قبل از تقدیم لوایح.

کمیسیونهای قبل از تقدیم لوایح در دو گفتار مورد بحث قرار می‌گیرد:

۱- کمیسیونهای بررسی کننده مواد ۱ تا ۹۵۵.

۲- کمیسیونهای بررسی کننده مواد ۹۵۶ تا ۱۳۳۵.

گفتار اول - کمیسیونهای تدوین مواد ۱ تا ۹۵۵.

بند اول - اولین کمیسیون.

در دفترچه خاطرات مرحوم سید محمد فاطمی قمی «تهیه کننده جلد اول قانون مدنی» که به دست خود نگاشته، مطالبی پیرامون کمیسیونهای تهیه و تدوین قانون مدنی وجود دارد که عیناً نقل گردیده و سپس مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌گیرد:

«در ۲۸ سنبله^۱ ۱۲۹۸ دستخطی راجع به تشکیل کمیسیون صادر و در ۶ میزان^۲ ۹۸ از طرف وزارت عدلیه اطلاع داده شد.

اعضای کمیسیون عبارت بودند از آقای حاج سید نصرالله و آقای سید محمد یزدی و آقای سید محمدرضا افجه‌ای و آقای سید حبیب‌الله و آقای میرزا احمدخان رئیس اداره امور و من.

در این کمیسیون ابتدا قانون مرور زمان را من تهیه کردم و بعد شروع به قانون مدنی کردیم و بجایی نرسید و کمیسیون منحل شد و بعد هم چندین کمیسیون در وزارت عدلیه چنانچه سابق نوشته شد، منعقد و منحل شد.^۳»

توضیح:

بنابراین اولین کمیسیونی که در مورد بررسی قانون مدنی تشکیل شده، در ششم مهرماه ۱۲۹۸ هجری شمسی کار خود را آغاز نموده ولی این کمیسیون نتیجه‌ای را در بر نداشته است.

پس از آن نیز کمیسیونهای دیگری تشکیل شده که از کم و کیف آنها اطلاعی در دست نیست. ذکر این نکته ضروری است که قانون مدنی، قبل از سال ۱۲۹۸ شمسی توسط سید محمد فاطمی قمی تهیه شده است.^۴

در بعضی از کتب حقوقی در مورد تاریخ تدوین قانون مدنی مطالبی آمده است که به شرح زیر مورد بررسی قرار می‌گیرد:

دکتر لنگرودی در یکی از کتب خود چنین آورده است:

«شروع به تدوین مجموعه قوانین مدنی^۵ در حدود ششم میزان ۱۲۹۸ شمسی شد...»^۶

همین نویسنده در کتاب دیگری نیز آورده است:

«تاریخ شروع به تدوین آن، حدود ششم میزان ۱۲۹۸ ه.ش است.»^۷

برای اینکه مشخص شود که این مطالب از چه منبعی اخذ شده نکات ذیل در خور توجه است:

در کتاب «مبسوط در ترمینولوژی حقوق» تألیف دکتر لنگرودی پیرامون شخصیت تهیه‌کننده قانون مدنی نکاتی به چشم می‌خورد که ذیلاً می‌آید:

(سیدمحمد فاطمی قمی مدون قانون مدنی کنونی ایران... که انشاء عبارات قانون مدنی از خود او است... در دفتر خاطراتش نوشته است: «... به ترتیب قانون مدنی فرانسه و قوانین مدنی مصر و عثمانی مواد قانون مدنی را تهیه کردم». او اتوبیوگرافی خود را در رساله‌ای به خط خود نوشته است^۸ که در اختیار یکی از اقارب او بود و به اصرار من فقط بیست و چهار ساعت به من امانت داد و من تمام آن را خواندم. چاپ آن سودمند است. رابط بین او و وزارت عدلیه در ارسال مواد قانون مدنی به وزارتخانه غلامحسین وثیقی رئیس شعبه دیوان کشور و مرحوم منصورالسلطنه عدل بودند. پس از خاتمه عمل، مرحوم فروغی رئیس الوزراء وقت پیشنهاد کرد که عسای مرصعی^۹ به عنوان جایزه و قدردانی برای وی ارسال شود و شد. این مختصر را برای پاس زحمات او و خدمتی که به ملت و فرهنگ اسلام و ایران کرده است در این جا آوردم تا گرد غفلت روزگار بر آن ننشیند).^{۱۰}

با توجه به مطالب فوق، دکتر لنگرودی عبارات مذکور را از دفترچه خاطرات سیدمحمد فاطمی استخراج کرده است. چنانچه در خاطرات فاطمی نیز آمد، تاریخ مذکور صرفاً مربوط به کمیسیونی بوده که به نتیجه نرسیده است.

بند دوم - سایر کمیسیونها.

در قسمت دیگری از دفترچه خاطرات سید محمد فاطمی چنین آمده است:

«در ۱۹ برج حوت ۹۹ «نمره ۱۳۳۰۷» به کمیسیون قانون مدنی دعوت شدم.»

در قسمت دیگری از خاطرات ایشان که در زمان سلطنت احمد شاه و نخست وزیری سید ضیاء، به ثبت رسیده، چنین آمده است:

«در شب... کاغذی از رئیس‌الوزرا رسید و مرا برای بعد از ظهر آن روز در هیئت وزرا دعوت کرده بودند. فردای آن روز تا چهار نیمه شب در هیئت وزرا بودیم و مذاکره قوانین بود.»

در کمیسیون قانون، قانون مرور زمان را من سابقاً نوشته بودم قرائت و تصویب شد و قانون ثبت اسناد به نحوی که بعد منتشر شد امضا و تصویب شد. توضیحاتی برای قانون تشکیلات و اصول محاکمات نوشتیم. پس از آن قانون مدنی که من سابقاً نوشته بودم خوانده شد و کتاب اول آن برای تصویب به هیئت وزرا فرستاده شد.»

توضیح:

چنانچه در بالا آمد، دو کمیسیون دیگر در ارتباط با قانون مدنی تشکیل شده که از تصمیمات کمیسیون اول، اطلاعی در دست نیست.

در کمیسیون بعدی متن قانون مدنی که توسط سیدمحمد فاطمی تهیه شده، قرائت و کتاب اول آن برای

تصویب به هیئت وزرا فرستاده شده است.

بند سوم - شیوه کمیسیونها در تدوین قانون مدنی

با توجه به مطالبی که ارائه شد، مواد تهیه شده قانون مدنی در کمیسیونهای مربوطه مورد بررسی و در موارد ضرورت با اصلاحاتی مواجه شده و پس از آن توسط دولت به لایحه تبدیل و نهایتاً تقدیم مجلس شورای ملی گردیده است.

در حال حاضر نیز کمیسیونهایی که به منظور خاصی تشکیل می‌شوند، متنی را که از قبل تهیه شده مورد بحث و بررسی قرار داده و در موارد ضرورت تغییراتی را در آن اعمال می‌نمایند. به عنوان مثال کمیسیونهای مجلس، طرحها و لوایح تهیه شده توسط نمایندگان و دولت را مورد بررسی و در موارد ضروری با تغییراتی به عنوان گزارش تقدیم مجلس شورای اسلامی می‌نمایند.

کمیسیونهای تنظیم قانون مدنی نیز بر همین منوال بوده و وظیفه تدوین و نوشتن مواد مربوطه را بر عهده نداشته‌اند بلکه مواد تهیه شده (با توضیحاتی که در بالا آمد)، به آن کمیسیونها ارائه و اعضای آن در موارد ضرورت با اصلاحات و الحاقاتی آن را تنظیم می‌کرده‌اند.

از نمونه‌های بارز آن کمیسیونی است که متن تهیه شده توسط فاطمی در آن قرائت و کتاب اول آن برای تصویب، به هیئت وزرا ارسال شده است.

بنابراین نباید اینگونه تصور شود که اعضای کمیسیونها، آن هم در داخل کمیسیون با آن تعداد افراد، مواد مربوط به قانون مدنی را تهیه کرده باشند.

بند چهارم - بررسی کتب و مقالات حقوقی.

در بعضی از کتب و مقالات حقوقی مطالبی در مورد کمیسیونهای تدوین قانون مدنی آمده است که صرفاً چند نمونه آن به شرح زیر مورد بررسی قرار می‌گیرد:

در یکی از کتب حقوقی چنین آمده است:

«در روز سه‌شنبه دهم دی‌ماه ۱۳۰۶ کمیسیون تدوین قانون مدنی در وزارت دادگستری تشکیل و جلد اول آن که مشتمل بر ۹۵۵ ماده است به موجب ماده واحده در جلسه ۱۸ اردیبهشت ۱۳۰۷ به تصویب مجلس شورای ملی رسید».^{۱۱}

در کتاب دیگری نیز چنین آمده است:

«در دهم دی‌ماه ۱۳۰۶ هجری شمسی کمیسیونی مرکب از مطلعین و اهل علم در وزارت دادگستری تشکیل گردید...».^{۱۲}

در مقاله‌ای تحت عنوان «تاریخچه تدوین قانون مدنی»^{۱۳} نیز مطالب زیر به چشم می‌خورد:

«سرانجام بعد از بنیان‌گذاری عدلیه جدید در تاریخ سه‌شنبه دهم دی‌ماه ۱۳۰۶ هیئت تدوین قانون مدنی

منصوب شد و شروع به کار کرد.»^{۱۴}

توضیح:

در مورد زمان تهیه شدن قانون مدنی و کمیسیونهای مربوطه و نقش آنها و تدوین قانون مدنی، توضیحات کافی داده شد، با توجه به مطالب فوق، نکات ذیل ارائه می‌گردد:

الف- اگر تاریخ تشکیل کمیسیون تدوین قانون مدنی را (۱۳۰۶/۱۰/۱۰) قرار دهیم، در واقع تا تصویب قانون اجازه اجرای لایحه قانون مدنی تا موقع اعلام رأی قطعی کمیسیون پارلمانی عدلیه مصوب ۱۳۰۷/۲/۱۸^{۱۵}، چهار ماه و چند روز برای تنظیم قانون مدنی فرصت وجود داشته است. البته این در حالی است که ایام تعطیل و مشغله اعضای کمیسیون و مسائل دیگری از این قبیل را هم در نظر نگیریم.

ب- در جای دیگری چنین آمده است:

«بنابراین جلد اول قانون مدنی که مشتمل بر ۹۵۵ ماده بود در مدت نسبتاً کوتاهی تهیه و به موجب ماده واحده در جلسه ۱۸ اردیبهشت سال ۱۳۰۷ شمسی در مجلس شورای ملی به تصویب رسید.»^{۱۶}

بنابراین چگونه متصور است که ۹۵۵ ماده از قانون مدنی با این همه استحکام و آن هم در کمیسیونی متشکل از چند نفر، در ظرف مدت نسبتاً کوتاهی تهیه شود.

به نظر می‌رسد که اینگونه مطالب نه تنها باعث عظمت قانون مدنی نمی‌شود، بلکه موجب بی‌اهمیت جلوه دادن یک قانون مهمی است که چند سال تلاش و تحقیق را به دنبال داشته است.

بند پنجم - سایر منابع

در منابع دیگری نیز در مورد کمیسیونهای مربوط به قانون مدنی مطالبی وجود دارد که نمونه‌ای از آن ذیلاً می‌آید:

در فصلنامه حقوقی «حقوق مردم»، در ذیل «خبرهای مربوط به دادگستری ایران در چهل سال قبل» چنین آمده است:

«دعوت علما برای مطالعه از قانون مدنی
برای مطالعه در مواد قانون مدنی که از طرف وزارت عدلیه تهیه و تنظیم شده مقرر گردیده هیئتی مرکب از بعضی از آقایان قضات و رؤسای محاکم و غیره تشکیل شود. ضمناً آقایان حاجی امام جمعه خوئی، میرزا سید محمد بهبهانی، حاجی آقا جمال‌الدین اصفهانی و حاجی امام جمعه تهران نیز دعوت شده‌اند که در کمیسیون مذکور حضور به هم رسانند.»^{۱۷}

توضیح اینکه از زمان و مکان تشکیل اینگونه جلسه‌ها، و حضور یا عدم حضور و نقش اینگونه افراد، هیچگونه اطلاعی در دست نیست.

بند ششم - اسناد

در این بند چند سند مرتبط با کمیسیونهای تدوین قانون مدنی ارائه می‌شود:

سند اول

به تاریخ ۱۳۰۶ نمره ۲۳۰۶۴

وزارت عدلیه

اداره.....

دایره.....

جناب مستطاب شریعتمدار آقای آقا شیخ علی بابا

متمنی است روز سه‌شنبه دهم بهمن ۱۳۰۶ چهار ساعت بعد از ظهر برای مطالعه در لایحه قانون مدنی

به وزارت عدلیه تشریف بیاورید^{۱۸}

سند دوم

اداره..... (وزارت عدلیه اعظم) مورخه ۱۳۰۷/۲/۲

دایره محترمه محاسبات

بر حسب ابلاغ مقام وزارت تأخیراتی که آقایان ذیل به مناسبت حضور در کمیسیون قانون مدنی داشته‌اند با اجازه بوده و در موقع پرداخت حقوق از آنها چیزی نباید کسر کرد.

آقای منصورالسلطنه - آقای صدرالاشراف - آقای حاج سید نصرالله - آقای امیرزا سیدمحمد قمی - آقای

امیرزا محمدرضا ایروانی

محل امضاء - مدیر پرسنلی

سند سوم

وزارت عدلیه.....

اداره.....

دایره.....

اداره محترم تفتیش وزارت عدلیه اعظم دام بقائه

در این مدت که اغلب روزها وقت ظهر دفتر حاضر و غایب را امضا نکردم و بعضی از روزها در هر صبح هم امضا نشده است بواسطه حضور در کمیسیون قانون مدنی بوده و بر حسب امر مقام منبع وزارت بوده است محض تذکر نوشته می‌شود که این مدت مرا غایب محسوب ندارند.

امضا سید محمد فاطمی قمی

بعرض مقام منبع وزارت برسد

امضا ۱۳۰۷/۲/۱۵^{۱۹}

سند چهارم ۲۰

(وزارت عدلیه)

نمره ۸۴۴۵

مورخه ۱۳۰۷/۷/۱۶

اداره محاسبات

بطوری که از اداره پرسنلی در تاریخ دوم اردیبهشت ۱۳۰۷ تحت نمره ۱۰۶۴ ابلاغ شده، تأخیراتی که آقایان ذیل:

آقای منصورالسلطنه - آقای صدراالاشرف - آقای حاج سید نصرالله - آقای میرزا سیدمحمد قمی - آقای میرزا محمدرضا ایروانی، به مناسبت حضور در کمیسیون قانون مدنی داشته‌اند با اجازه بوده و در موقع پرداخت از حقوق آنها نباید چیزی کسر شود. ضمناً تذکر می‌دهد که آقای حاج شیخ علی‌بابا هم در همان اوقات به خدمت دعوت و ضمناً چون عضویت کمیسیون مزبور را داشته‌اند برای غیبت‌های ناشی از حضور در کمیسیون نباید جریمه بپردازد لهذا لازم است کلیه وجوهی که از آقایان فوق به مناسبت مذکور جریمه شده است درخواست صادر و هر چه زودتر مسترد نمائید.

وزارت عدلیه

توضیح:

اسناد مذکور نیز نشان‌دهنده تشکیل کمیسیونهایی در مورد قانون مدنی است. لازم به ذکر است که هر چند تاریخ مندرج در سند چهارم، مربوط به تاریخی است که بعد از تصویب قانون اجازه اجرای لایحه قانون مدنی تا موقع اعلام رأی قطعی کمیسیون پارلمانی عدلیه مصوب ۱۳۰۷/۲/۱۸، است ولی سند مذکور، مرتبط با سند اول است. لذا بدین منظور در این قسمت آمده است.

در خاتمه این مبحث، نکته‌ای که در دفترچه خاطرات سیدمحمد فاطمی، در ارتباط با کمیسیون قانون مدنی در سال ۱۳۰۶ وجود دارد ذیلاً می‌آید:

«برای دهم بهمن ۱۳۰۶ برای مطالعه در قانون مدنی دعوت شدم و این قانون مدنی همان است که سابقاً من ترتیب داده بودم و فی‌الجمله تغییر پیدا کرد».

فاطمی پس از درج نکته فوق در دفترچه خاطرات خود، هیچگونه اشاره‌ای به نقش دیگران در تدوین قانون مدنی ندارد و به صراحت برای چندمین بار تکرار می‌کند که این متن، همان است که وی تهیه کرده است. ضمن اینکه به این مقوله نیز اذعان دارد که در متن تهیه شده توسط او در کمیسیون مربوطه، تغییراتی نیز صورت گرفته است.

لازم به ذکر است که در نوشته‌های فاطمی نیز این نکته به چشم می‌خورد که مواد تهیه شده توسط وی نیاز به حک و اصلاح دارد چون مواد مذکور به مرور به وزارت عدلیه ارسال شده است.

گفتار دوم - کمیسیونهای تدوین مواد ۹۵۶ تا ۱۳۳۵

در بعضی از کتب حقوقی مطالبی در مورد کمیسیونهای تدوین مواد ۹۵۶ تا ۱۳۳۵ قانون مدنی آمده است

که صرفاً چند نمونه آن به شرح زیر مورد بررسی قرار می‌گیرد:

«جلد دوم و سوم قانون مدنی به طریق عادی به تصویب رسیده است. کمیسیون تهیه جلد دوم و سوم قانون مدنی در آبان ماه ۱۳۱۳ در وزارت عدلیه تشکیل و ۳۸۰ ماده آن در دو جلد به تدریج از ششم بهمن ۱۳۱۳ تا هشتم آبان ماه ۱۳۱۴ به تصویب مجلس شورای ملی رسید.^{۲۱} این کمیسیونی مرکب بود از آقایان محسن صدر و دکتر متین دفتری و حاج سید نصرالله تقوی و مصطفی عدل و جواد عامری و محمد بروجردی و اسدالله مقانی و مرحوم فاطمی و مرحوم سیدمحمدرضا افجه‌ای».^{۲۲}

توضیح:

لوايح مربوط به قانون مدنی طی ۹ لایحه در ادوار ششم، نهم و دهم تقدیم مجلس شورای ملی گردیده است.^{۲۳}

مواد ۹۵۶ تا ۹۷۵ طی لایحه‌ای مشتمل بر ۲۰ ماده، در جلسه ۱۰۷ مورخ ۱۳۱۳/۸/۲۴ تقدیم نهمین دوره مجلس شورای ملی گردیده است.^{۲۴}

در کتاب فوق به تشکیل کمیسیون تهیه جلد دوم و سوم قانون مدنی در آبان ماه ۱۳۱۳ در وزارت عدلیه، بسنده کرده ولی به روز مشخصی اشاره نکرده است. به هر حال اولین لایحه مربوط به جلد دوم و سوم قانون مدنی، در بیست و چهارم همان ماه، تقدیم نهمین دوره مجلس شورای ملی گردیده است.

بند اول - مصوبات مرتبط با مواد ۹۵۶ تا ۱۳۳۵ قانون مدنی

در مورد تدوین قوانینی که قبلاً در ارتباط با مواد ۹۵۶ تا ۱۳۳۵ قانون مدنی تهیه و به تصویب رسیده، موارد ذیل درخور توجه است:

الف. چنانچه قبلاً توضیح داده شد، مواد ۱ تا ۹۵۵ قانون مدنی که مربوط به قسمت اموال است و همچنین مواد مربوط به نکاح و طلاق که مواد ۱۰۳۴ تا ۱۱۵۷ قانون مدنی را تشکیل می‌دهند توسط سیدمحمد فاطمی تهیه شده است.^{۲۵}

بنابراین مواد ۱۰۳۴ تا ۱۱۵۷ قانون مدنی را نیز توسط سیدمحمد فاطمی تهیه کرده است. ذکر این نکته نیز ضروری است که در ۲۳ مردادماه سال ۱۳۱۰ قانون راجع به ازدواج به تصویب کمیسیون قوانین عدلیه مجلس شورای ملی رسیده است.^{۲۶}

ب. قانون تابعیت و متمم آن در سالهای ۱۳۰۸^{۲۷} و ۱۳۰۹^{۲۸} به تصویب مجلس شورای ملی رسیده است. متن لایحه تقدیمی و نهایتاً مواد مصوب در سال ۱۳۱۳ (مواد ۹۷۶ تا ۹۹۱) تفاوت چندانی با مصوبات سالهای ۱۳۰۸ و ۱۳۰۹ ندارد. به این موضوع در مشروح مذاکرات کمیسیون قوانین عدلیه^{۲۹} و مجلس شورای ملی^{۳۰} نیز اشاره شده است.^{۳۱}

همچنین احکامی از (کتاب سوم قانون مدنی - در اسناد سجل احوال) که مشتمل بر مواد ۹۹۲ تا ۱۰۰۱

قانون مدنی است در مصوبات ذیل وجود داشته و در مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی^{۳۳} نیز به آن اشاره شده است:

یک- قانون سجل احوال مصوب ۱۴ خرداد ماه ۱۳۰۴ شمسی مشتمل بر ۳۵ ماده.^{۳۳}

دو- قانون سجل احوال مصوب ۲۰ مرداد ماه ۱۳۰۷ شمسی مشتمل بر ۱۶ ماده.^{۳۴}

لازم به ذکر است که مصوبه اخیر اصلاحاتی را نیز به دنبال داشته است.

ج. در سالهای ۱۳۰۷ و ۱۳۰۸ مصوباتی در مورد «حکمیت بین متعاملین و طرز استماع شهادت شهود» و «شهادت و امارات» به تصویب قوه مقننه رسیده است. بنابراین مطالبی در مورد شهادت و امارات نیز وجود داشته است. هرچند که متون مربوط به مصوبات فوق با متون مصوب قانون مدنی تفاوت‌های زیادی دارد^{۳۵}.
د. در مورد تهیه و تدوین بقیه مواد مربوط به قانون مدنی اطلاعی در دست نیست اما به نظر می‌رسد بقیه مواد مربوط به قانون مدنی توسط اعضای شرکت‌کننده در کمیسیونهای مربوطه یا افراد دیگری، تهیه یا ترجمه شده و در کمیسیونهای مذکور مورد بررسی قرار گرفته است.
به هر حال کمیسیونهای مربوطه، مواد تهیه شده را مورد بحث و بررسی نهایی قرار داده و احتمالاً با حکم و اصلاحاتی برای تقدیم به قوه مقننه آماده می‌نموده‌اند.

بند دوم - مقدمه توجیهی لایحه تقدیمی دولت مربوط به مواد ۹۵۶ تا ۹۷۵

وزارت عدلیه

نمره ۱۸۹۰۸

تاریخ ۱۳۱۳/۸/۲۳

ساحت محترم مجلس شورای ملی

نظر به این که قانون مدنی مصوب^{۳۶} ۱۸ اردیبهشت‌ماه ۱۳۰۷ شمسی فقط متضمن احکام مربوط به اموال می‌باشد و در قانون مزبور مقررات راجع به احوال شخصیه وجود ندارد و نظر به این که در قسمت‌های مربوط به احوال شخصیه نیز لزوم وجود قانون مدنی محسوس است لذا دولت در نظر گرفته است که مواد مربوطه به این قسمت را به عنوان جلد دوم قانون مدنی تهیه و برای تصویب به مجلس شورای ملی پیشنهاد کند و اینک فعلاً مواد منضمه را که کتاب اول جلد مزبور را تشکیل می‌دهد پیشنهاد و بقیه قانون مزبور را به تدریج برای تصویب مجلس شورای ملی^{۳۷} تقدیم خواهد نمود.

وزیر عدلیه

رئیس‌الوزرا

محسن صدر

فروغی

بند سوم - مشروح مذاکرات تقدیم لایحه مربوط به مواد ۹۵۶ تا ۹۷۵

در این قسمت نکاتی در مورد مشروح مذاکرات تقدیم لایحه مربوط به مواد ۹۵۶ تا ۹۷۵ می‌آید:
چنانچه قبلاً توضیح داده شد، مواد ۹۵۶ تا ۹۷۵ در جلسه ۱۰۷ مورخ ۱۳۱۳/۸/۲۴ تقدیم نهمین دوره مجلس شورای ملی گردیده است:

۴. تقدیم دو فقره لایحه از طرف آقای وزیر عدلیه]

وزیر عدلیه... بنده یک قدری لوائح زیاد دارم خدمت آقایان عرض می‌کنم امروز دو لایحه دارم یک قسمت راجع است به جلد دوم قانون مدنی که یکی از قوانین مهمه ما است و چند سال هم هست که همینطور مانده است راجع است به احوالات شخصیه. به نظر بنده آمد قسمت‌هایی که در کمیسیون عدلیه تهیه می‌شود قسمت قسمت بنده تقدیم کنم. یعنی همانطوری که در آنجا رسیدگی می‌شود قسمت قسمت و راپورت داده می‌شود، در اینجا تحت نظر آقایان واقع شود و به تصویب برسد...^{۳۸}

توضیح:

چنانچه در توضیحات وزیر عدلیه به هنگام تقدیم لایحه مذکور آمده، چند سال قبل از تقدیم لایحه فوق، متونی از قانون مدنی تهیه شده است. این متون به موجب لوایحی تقدیم مجلس شورای ملی گردیده است.

بنابراین با تشکیل کمیسیونی ظرف چند روز در آبان ماه ۱۳۱۳ نمی‌توان مواد مهمی را در ارتباط با قانون مدنی تدوین کرد.

بند چهارم - اسناد^{۳۹}

در این بند یک سند مرتبط با کمیسیونهای تدوین مواد ۹۵۶ تا ۱۳۳۵ قانون مدنی ارائه می‌شود:

بتاریخ ۱۳۰۸/۱/۲۱ نمره ۱۱۹۰

وزارت عدلیه.....

اداره.....

دایره.....

جناب آقای حاج شیخ علی‌بابا

برای مذاکره راجعه به قانون مدنی کمیسیونی در وزارت عدلیه تشکیل خواهد شد مقتضی است روز

دوشنبه ۲۶ فروردین ساعت پنج بعد از ظهر به وزارت عدلیه تشریف بیاورید امضاء داور

توضیح:

چنانچه ملاحظه می‌شود قریب به یک سال پس از تصویب قانون اجازه اجرای لایحه قانون مدنی تا موقع اعلام رأی قطعی کمیسیون پارلمانی عدلیه مصوب ۱۳۰۷/۲/۱۸، کمیسیونی در وزارت عدلیه در ارتباط با قانون مدنی تشکیل شده است.

از دیگر اعضای کمیسیون و مواد مورد بررسی اطلاعی در دست نیست ولی به نظر می‌رسد موادی که توسط سیدمحمد فاطمی و دیگر افراد تهیه شده، در این کمیسیون و کمیسیونهای بعدی مورد بحث و بررسی قرار گرفته و نهایتاً به موجب لوایحی تقدیم مجلس شورای ملی گردیده است.

چنانچه قبلاً توضیح داده شد مواد مربوط به نکاح و طلاق را نیز سید محمد فاطمی تهیه کرده است.^{۴۰}

مبحث دوم - کمیسیونهای بعد از تقدیم لایحه

بند اول - کمیسیونهای تدوین مواد ۱ تا ۹۵۵

لایحه مربوط به قانون مدنی مشتمل بر ۹۵۵ ماده تقدیم مجلس ششم مشروطیت گردیده است. لایحه مذکور بدون اینکه سیر مراحل قانونگذاری را طی کند، لازم‌الاجرا گردیده و در حال حاضر نیز با تغییراتی که توسط قانونگذار صورت گرفته، در حال اجرا است. با توجه به مشروح مذاکرات کمیسیون قوانین عدلیه دوره ششم به نظر می‌رسد که در کمیسیون مذکور هیچگونه بحثی پیرامون لایحه مربوط به قانون مدنی، مطرح نشده است. برای اثبات موضوع فوق، مذاکرات سه جلسه کمیسیون قوانین عدلیه دوره ششم که پس از تقدیم لایحه مذکور، تشکیل شده و به صورت بسیار مختصر به ثبت رسیده، عیناً می‌آید:

یک. صورت مذاکرات جلسه مورخ ۱۳۰۷/۴/۱۶

روز شنبه چهار ساعت قبل از ظهر شانزدهم تیر ۱۳۰۷ کمیسیون قوانین عدلیه با حضور آقای وزیر عدلیه تشکیل، قانون^{۴۱} تشکیلات وزارت عدلیه که در جلسات عدیده مطرح و در تحت مشاوره بود، آخرین شور آن شروع و اکثریت از ماده^{۴۲} ... تا ماده^{۴۳} ... که کلاً^{۴۴} ... ماده است تصویب گردید.

دو. صورت مذاکرات جلسه مورخ ۱۳۰۷/۴/۲۰

کمیسیون قوانین عدلیه روز چهارشنبه چهار ساعت قبل از ظهر بیستم تیر ۱۳۰۷ با حضور وزیر عدلیه تشکیل و قانون^{۴۵} تشکیلات وزارت عدلیه مطرح، چون شور دوم بود با مطالعات زیاد راجع به قانون^{۴۶} مزبور، رأی قطعی نسبت به تمام مواد موکول شد به جلسه آتیه. جلسه آتیه روز شنبه ۲۳ تیر ۱۳۰۷ چهار ساعت قبل از ظهر مقرر گردید.

سه. صورت مذاکرات جلسه مورخ ۱۳۰۷/۴/۲۳

روز شنبه ۲۳ تیر ۱۳۰۷ کمیسیون قوانین عدلیه چهار ساعت قبل از ظهر، به ریاست آقای مدرس و با حضور آقای وزیر عدلیه تشکیل و شروع به بقیه شور ثانی قانون^{۴۷} تشکیلات وزارت عدلیه گردید و کلیه مواد تصویب، بعد از ماده بندی در دفتر یادداشت خواهد شد.^{۴۸}

بند دوم - کمیسیونهای تدوین مواد ۹۵۶ تا ۱۳۳۵

لوايح مربوط به مواد ۹۵۶ تا ۱۳۳۵ قانون مدنی طی ۸ لایحه در ادوار نهم و دهم تقدیم مجلس شورای ملی گردیده است.

لوايح مذکور به صورت دو شوری و بعضاً به صورت یک‌شوری در کمیسیون قوانین عدلیه و نهایتاً در صحن مجلس شورای ملی، مورد بحث و بررسی قرار گرفته و برای اجرا به دولت ابلاغ گردیده است. مشروح مذاکرات کمیسیونهای عدلیه و مجلس شورای ملی در مورد مواد ۹۵۶ تا ۱۳۳۵ بطور کامل وجود دارد.^{۴۹}

فصل دوم - اعضای کمیسیونهای تدوین قانون مدنی مبحث اول - اعضای کمیسیونهای مربوط به مواد ۱ تا ۹۵۵ گفتار اول - کتب

در بعضی از کتب حقوقی مطالبی در مورد اعضای کمیسیونهای تدوین مواد ۱ تا ۹۵۵ قانون مدنی آمده است که صرفاً چند نمونه آن به شرح زیر ارائه و سپس توضیحاتی می‌آید:

۱. «در روز سه‌شنبه دهم دی‌ماه ۱۳۰۶ کمیسیون تدوین قانون مدنی در وزارت دادگستری تشکیل و جلد اول آن که مشتمل بر ۹۵۵ ماده است به موجب ماده واحده در جلسه ۱۸ اردیبهشت ۱۳۰۷ به تصویب مجلس شورای ملی رسید.

کمیسیون که تحت ریاست مرحوم علی‌اکبر داور تشکیل می‌شد مرکب بود از آقایان حاج سید نصرالله تقوی و محسن صدر و مصطفی عدل و کاظم عصار و مرحومین شیخ محمدعلی کاشانی و میرزا محمدرضا ایروانی و شیخ علی‌بابا و حاج میرزا سیدمحمد فاطمی. طرح قانون مدنی که مورد شور کمیسیون واقع شده از مرحوم میرزا سیدمحمد فاطمی است».^{۵۰}

۲. «جلد اول قانون مدنی مشتمل بر ۹۵۵ ماده فی‌المجلس از طرف نمایندگان به تصویب رسید. تهیه و تنظیم قانون مدنی که از اهم قوانین است تحت نظر کمیسیونی به ریاست علی‌اکبر داور وزیر عدلیه انجام گرفت. اعضای کمیسیون عبارت بودند از سیدمحسن صدر (صدرالاشراف)، حاج نصرالله تقوی، حاج سیدمحمد فاطمی قمی، مصطفی عدل (منصورالسلطنه)، شیخ علی‌بابا عالم، سیدکاظم عصار و شیخ محمدعلی کاشی. اعضای کمیسیون مزبور در تهیه قانون مزبور به چند کتاب معتبر فقهی از جمله شرایع الاسلام، شرح لمعه و جواهر توجه داشته‌اند».^{۵۱}

۳. «مهم‌ترین اصلاحات و تحولات دادرسی عصر داور را می‌توان در زمینه‌های زیر خلاصه کرد: تصویب قوانین مختلف، از جمله قانون مدنی، قانون آیین دادرسی مدنی و قانون مجازات عمومی و دیگر قوانین مهم که همکاری سیدمحسن مدرس در مجلس در تصویب آنها تأثیر فوق‌العاده‌ای داشت. قانون مدنی که توسط مجلس ایران (در دو مرحله قسمتی در زمان وزارت داور و بقیه در زمان وزارت محسن صدر به تصویب رسید)، در حقیقت تدوین فقه امامیه موجود به صورت قانون کشوری بود. اما، ده ماده اول (مقدمه) آن قانون، ترجمه‌ای از قانون مدنی فرانسه و به خصوص ماده ۱۰ اصل «آزادی قراردادهای» را بر اساس حقوق فرانسه در خود جای داده بود. اعضای کمیسیون تدوین قوانین عبارت بودند از مشیرالدوله، علی‌اکبر داور، سیدنصرالله تقوی، محسن صدر، سیدمحمد فاطمی، منصورالسلطنه عدل، شیخ علی‌بابا فیروزکوهی، سیدکاظم عصار، شیخ محمدعلی کاشانی».^{۵۲}

گفتار دوم - مشروح مذاکرات

یکی از نمایندگان مجلس سنا ضمن صحبت در شور دوم لایحه اصلاح ماده ۲ قانون مدنی، به مطالبی در مورد دخالت و اظهارنظر خود، پیرامون مواد قانون مدنی اشاره کرده که ذیلاً می‌آید:

علامه وحیدی. عرض کنم با کسب اجازه از مقام ریاست، خطاب به فرزند عزیزم جناب آقای وزیر دادگستری عرض می‌کنم وقتی که این قانون وضع شد از نظر نکات و دقائق شرعی مرحوم داور مرا دعوت کردند که در آنجا افتخار این را داشته باشم که لوائح را مخصوصاً با^{۵۳} کتاب شرایع الاسلام مقابله کنم در آنجا همین ماده ۲ مطرح شد و اظهار داشتند مفاد این ماده مخالف قانون اساسی است و باید تمام افراد مملکت متساوی‌الحقوق باشند اتفاقاً نکته‌ای را که در آنجا به استحضارشان رساندم این بود که اول باید امکان حصول علم به قانون باشد تا متساوی‌الحقوق بودن تحقق پذیرد زیرا که برای تهرانی امکان حصول علم هست ولی همان طور که فرمودند مثلاً در چاه بهار امکان حصول علم نیست.

اگر این ماده مطلق تصویب بشود علناً برخلاف مبانی قانون اساسی است. این است که ۶ فرسخ یک روز را منظور کردند در حقیقت آن هم کامل نبود ولی تا حدودی این را پیش‌بینی کردند بنابراین من مدافع این هستم که شخصیت‌هایی که در آن روز آنجا نشسته بودند و رعایت نکات قانون اساسی را می‌کردند...^{۵۴}

توضیح:

چنانچه مذکور افتاد در دفترچه خاطرات سید محمد فاطمی قمی «تهیه کننده جلد اول قانون مدنی» چنین آمده است که اولین کمیسیون در ۶ میزان^{۵۵} ۱۲۹۸ تشکیل شده است.

اعضای کمیسیون عبارت بودند از آقای حاج سید نصرالله و آقای سید محمد یزدی و آقای سید محمد رضا افجه‌ای و آقای سید حبیب‌الله و آقای میرزا احمدخان رئیس اداره امور و من (سید محمد فاطمی قمی).^{۵۶}

بنابراین اولین کمیسیون در مورد قانون مدنی در ششم مهرماه ۱۲۹۸ هجری شمسی و با عضویت افراد فوق، تشکیل شده و پس از آن نیز کمیسیونهای دیگری تشکیل شده است.

چنانچه در خاطرات فاطمی نیز آمد، تشکیل این کمیسیون حاصلی را در بر نداشته است.

با توجه به اسنادی که قبلاً ارائه شد، حضور افراد ذیل نیز در کمیسیونهای مرتبط با مواد ۱ تا ۹۵۵ قانون مدنی مسجل است:

آقای منصورالسلطنه - آقای صدرا لاشراف - آقای حاج سید نصرالله - آقای امیرزا سید محمد قمی - آقای امیرزا محمدرضا ایروانی و آقای حاج شیخ علی بابا.

در منابع مختلفی، از حضور افرادی دیگری که در تدوین مواد ۱ تا ۹۵۵ قانون مدنی نقشی داشته‌اند سخن به میان آمده، اما سندی برای آن ارائه نشده است. مؤلفان کتب مذکور به این نکته که اینگونه اسامی را از کجا یا چه مأخذی به دست آورده‌اند، اشاره‌ای نکرده‌اند.

مبحث دوم - اعضای کمیسیونهای مربوط به مواد ۹۵۶ تا ۱۳۳۵

در بعضی از کتب و مقالات حقوقی مطالبی در مورد اعضای کمیسیونهای تدوین مواد ۹۵۶ تا ۱۳۳۵ قانون مدنی آمده است که صرفاً به چند نمونه آن اشاره و سپس توضیحاتی ارائه می‌گردد:

۱. جلد دوم و سوم قانون مدنی به طریق عادی به تصویب رسیده است. کمیسیون تهیه جلد دوم و سوم

قانون مدنی در آبان ماه ۱۳۱۳ در وزارت عدلیه تشکیل و ۳۸۰ ماده آن در دو جلد به تدریج از ششم بهمن ۱۳۱۳ تا هشتم آبان ماه ۱۳۱۴ به تصویب مجلس شورای ملی رسید.^{۵۷}

این کمیسیون مرکب بود از آقایان محسن صدر و دکتر متین دفتری و حاج سید نصرالله تقوی و مصطفی عدل و جواد عامری و محمد بروجردی و اسدالله ممقانی و مرحوم فاطمی و مرحوم سید محمد رضا افجه‌ای.^{۵۸}

۲. در مقاله‌ای در مورد اعضای کمیسیونهای تدوین مواد ۹۵۶ تا ۱۳۳۵ قانون مدنی چنین آمده است: «دومین کمیسویی که برای تدوین دیگر بخش‌های قانون مدنی تشکیل شد در سال ۱۳۱۳ شروع به کار کرد. اعضای این کمیسیون عبارت بودند از:

سید محمد فاطمی، سید نصرالله تقوی، شیخ محمد بروجردی، شیخ اسدالله ممقانی، سید محمد رضا افجه‌ای، صدرالاشرف، جواد عامری و دکتر متین دفتری»^{۵۹}

۳. صاحب مقاله فوق، در کتاب دیگری چنین آورده است: «مجدداً در سال ۱۳۱۳ کمیسیون دیگری مأمور تدوین جلد‌های دوم و سوم قانون مدنی شد. اعضای این کمیسیون عبارت بودند از:

محسن صدر (صدرالاشرف)، دکتر متین دفتری، جواد عامری، محمد بروجردی، اسدالله ممقانی، سید نصرالله تقوی، مصطفی عدل، سید محمد فاطمی و سید محمد رضا افجه‌ای»^{۶۰}
چنانچه ملاحظه می‌شود نویسنده مذکور در یک مقاله، هشت نفر را به‌عنوان اعضای کمیسیون سال ۱۳۱۳ نام برده در حالی که در کتاب اخیر، اعضای کمیسیون را نه نفر اعلام نموده است.

توضیح:

در کتب و مقالات متعددی از جمله موارد فوق، از شرکت افرادی که در تدوین مواد ۹۵۶ تا ۱۳۳۵ قانون مدنی نقشی داشته‌اند سخن به میان آمده، اما سندی برای آن ارائه نشده است. همچنانکه قبلاً نیز توضیح داده شد، نویسندگان مذکور به این نکته که اینگونه اسامی را از کجا یا چه مأخذی به دست آورده‌اند، اشاره‌ای نکرده‌اند.

بعضی از نویسندگان به مصوبات مربوط به زمان وزارت داور و وزارت محسن صدر اشاره کرده ولی در مورد اعضای شرکت‌کننده در کمیسیونهای مربوط به مواد ۱ تا ۹۵۵ و کمیسیونهای مربوط به مواد ۹۵۶ تا ۱۳۳۵ قائل به تفکیک نشده‌اند. متن مذکور چنین است:

«مهم‌ترین اصلاحات و تحولات دادرسی عصر داور را می‌توان در زمینه‌های زیر خلاصه کرد:

تصویب قوانین مختلف، از جمله قانون مدنی، قانون آیین دادرسی مدنی و قانون مجازات عمومی و دیگر قوانین مهم که همکاری سید محسن مدرس در مجلس در تصویب آنها تأثیر فوق‌العاده‌ای داشت. قانون مدنی که توسط مجلس ایران (در دو مرحله قسمتی در زمان وزارت داور و بقیه در زمان وزارت محسن صدر به تصویب رسید)، در حقیقت تدوین فقه امامیه موجود به صورت قانون کشوری بود. اما، ده ماده اول (مقدمه)

آن قانون، ترجمه‌ای از قانون مدنی فرانسه و به خصوص ماده ۱۰ اصل «آزادی قراردادها» را بر اساس حقوق فرانسه در خود جای داده بود. اعضای کمیسیون تدوین قوانین عبارت بودند از مشیرالدوله، علی‌اکبر داور، سید نصرالله تقوی، محسن صدر، سید محمد فاطمی، منصور السلطنه عدل، شیخ علی‌بابا فیروز کوهی، سید کاظم عصار، شیخ محمدعلی کاشانی».^{۶۱}

سید محسن صدر (صدرالاشراف) نیز در خاطرات خود چنین آورده است:

«...قانون حقوق مدنی که تحت ریاست خود داور و عضویت من و حاج سید نصرالله تقوی و حاج سید محمد فاطمی و منصور السلطنه عدل و شیخ علی‌بابا و آقا سید کاظم عصار و شیخ محمدعلی کاشی حاکم محکمه شرع در مدت هفت هشت ماه تهیه و پیشنهاد به مجلس شورا گردید که این قانون تا باب ارت نوشته شد و مجلدات دیگر قانون مدنی را از قبیل تابعیت و نسب و نکاح و طلاق و غیره، من در زمان وزارت عدلیه تهیه و از تصویب مجلس شورا گذراندم».^{۶۲}

چنانچه ملاحظه می‌شود صدرالاشراف نیز در مورد اعضای کمیسیونهای مربوط به مواد ۹۵۶ تا ۱۳۳۵ مطالبی را ثبت نکرده است.

فصل سوم - کتب مورد استفاده برای تدوین قانون مدنی

مبحث اول - کتب مورد استفاده برای تدوین مواد ۱ تا ۹۵۵

در بعضی از منابع حقوقی مطالبی پیرامون کتب مورد استفاده برای تدوین مواد ۱ تا ۹۵۵ قانون مدنی آمده است که صرفاً سه نمونه آن به شرح زیر مورد بررسی قرار می‌گیرد:

۱. «جلد اول قانون مدنی (مشمتمل بر ۹۵۵ ماده) مربوط به مالکیت، اسباب تملک و حقوق قراردادها مبتنی بر فقه امامیه و با استفاده از کتابهایی همچون شرح لمعه، شرایع، مکاسب، متن نهایی و منقح جلد اول قانون مدنی، هفت سال بعد برای تدارک الغاء کاپیتولاسیون - در اردیبهشت ۱۳۰۷ به صورت ماده واحده‌ای تصویب شد».^{۶۳}

۲. «جلد اول قانون مدنی مشتمل بر ۹۵۵ ماده فی‌المجلس از طرف نمایندگان به تصویب رسید. تهیه و تنظیم قانون مدنی که از اهم قوانین است تحت نظر کمیسیونی به ریاست علی‌اکبر داور وزیر عدلیه انجام گرفت. اعضای کمیسیون عبارت بودند از سید محسن صدر (صدرالاشراف)، حاج نصرالله تقوی، حاج سید محمد فاطمی قمی، مصطفی عدل (منصور السلطنه)، شیخ علی‌بابا عالم، سید کاظم عصار و شیخ محمدعلی کاشی. اعضای کمیسیون مزبور در تهیه قانون مزبور به چند کتاب معتبر فقهی از جمله شرایع الاسلام، شرح لمعه و جواهر توجه داشته‌اند».^{۶۴}

۳. منبع مهم جلد اول قانون مدنی - مخصوصاً قسمت عقود معین - کتاب‌های مشهور فقه امامیه بود و هیئت تدوین قانون مدنی به کتاب‌های مشهور فقهی مثل شرایع و شرح لمعه، جواهر الکلام، مکاسب شیخ انصاری و شروح آن و نظایر اینها نظر داشتند و همچنین «شرح استاد رستم سلیم باز» بر قانون «مجله الاحکام العدلیه» را که قانون مدنی عثمانی بود مطالعه می‌کردند.^{۶۵}

توضیح:

سید محمد فاطمی، در خاطرات خود، به کتاب یا کتبی که در تدوین قانون مدنی، مورد استفاده قرار داده باشد، اشاره‌ای نکرده است اما در منابع متعددی از جمله منابع فوق، به کتبی که در تدوین قانون مدنی از آنها بهره‌برداری شده، سخن به میان آمده، ولی سند معتبری برای آن ارائه نشده است. مؤلفان کتب مذکور به این نکته که اینگونه مطالب یا اسناد را از کجا یا چه مأخذی به دست آورده‌اند، اشاره‌ای نکرده‌اند.

مبحث دوم - کتب مورد استفاده برای تدوین مواد ۹۵۶ تا ۱۳۳۵

در بعضی از منابع حقوقی مطالبی پیرامون استفاده از قوانین خارجی، برای تدوین مواد ۹۵۶ تا ۱۳۳۵ قانون مدنی آمده است که صرفاً یک نمونه آن به شرح زیر مورد بررسی قرار می‌گیرد:

«جلد دوم و سوم قانون مدنی مربوط به تابعیت، احوال شخصیه، اقامتگاه و ادله اثبات دعوی با مراجعه به قوانین مدنی فرانسه، بلژیک و سوئیس تنظیم و در سال‌های ۱۳۱۳-۱۳۱۴ از سوی مجلس تصویب شد»^{۶۶}

توضیح:

در منبع فوق، به کتابی که در تدوین قانون مدنی از آنها بهره‌برداری شده باشد اشاره نگردیده بلکه صرفاً به مراجعه به قوانین مدنی فرانسه، بلژیک و سوئیس برای تنظیم قانون مدنی اکتفا شده است. چنانچه ذکر شد در دفترچه خاطرات مرحوم فاطمی به کتبی که برای تدوین قانون مدنی مورد استفاده قرار داده باشد، اشاره نکرده است بلکه به این مطلب پرداخته که «به ترتیب قانون مدنی فرانسه و قوانین مدنی مصر و عثمانی مواد قانون مدنی را تهیه کردم»^{۶۷}. به هر حال در کتب متعدد، از کتابهای فقهی استفاده شده در تدوین قانون مدنی نامی به میان آمده است اما سندی برای آن ارائه نشده است. به نظر می‌رسد اینگونه مطالب از روی حدس و گمان یا بعضاً تشابه احکام مندرج در مواد قانون مدنی با احکام مندرج در کتب فقهی مورد نظر آنان، باعث گردیده که اینگونه کتابهای فقهی، به عنوان کتب مورد استفاده برای تدوین قانون مدنی معرفی گردد.

مبحث چهارم - جمع بندی و نتیجه

از این مقاله نتایج ذیل حاصل می‌شود:

۱- کمیسیونهای تدوین قانون مدنی:

در مورد تدوین قانون مدنی کمیسیونهای مختلفی تشکیل شده که از کم و کیف آنها اطلاعی در دست نیست. ضمن اینکه از زمان و مکان تشکیل اکثر اینگونه جلسه‌ها، و حضور یا عدم حضور و نقش و عملکرد افرادی که نام آنها ذکر شد، هیچگونه اطلاعی در دست نیست.

۲- اعضای کمیسیونهای قانون مدنی:

در دفترچه خاطرات سید محمد فاطمی قمی «تهیه کننده جلد اول قانون مدنی» به اعضای یک کمیسیون

مرتبط با مواد ۱ تا ۹۵۵ اشاره کرده است. وی مقرر داشته:

«اعضای کمیسیون عبارت بودند از آقای حاج سید نصرالله و آقای سیدمحمد یزدی و آقای سید محمدرضا افجه‌ای و آقای سیدحبیب‌الله و آقای میرزا احمدخان رئیس اداره امور و من.»
افراد فوق، تشکیل‌دهنده اولین کمیسیون در مورد قانون مدنی بوده‌اند.
چنانچه مذکور افتاد با توجه به اسنادی که قبلاً ارائه شد، حضور افراد ذیل نیز در کمیسیونهای مرتبط با مواد ۱ تا ۹۵۵ قانون مدنی مسجل است:

آقای منصورالسلطنه - آقای صدراالاشراف - آقای حاج سید نصرالله - آقای امیرزا سید محمد قمی - آقای امیرزا محمدرضا ایروانی و آقای حاج شیخ علی‌بابا.
در مورد افراد دیگر و نیز شرکت‌کنندگان در کمیسیونهای مواد ۹۵۶ تا ۱۳۳۵، سندی یافت نشد.
۳- کتب مورد استفاده برای تدوین قانون مدنی:

در دفترچه خاطرات فاطمی به کتبی که مورد استفاده قرار داده باشد، اشاره نکرده است بلکه به این مطلب پرداخته که «به ترتیب قانون مدنی فرانسه و قوانین مدنی مصر و عثمانی مواد قانون مدنی را تهیه کردم». به هر حال در منابع متعددی، از کتب فقهی استفاده شده در تدوین قانون مدنی نامی به میان آمده، اما سند معتبری برای آن ارائه نشده است.

فهرست منابع و مأخذ:

۱. اسناد مندرج در پرونده‌های پارلمانی مرکز اسناد کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
۲. اسناد مندرج در پرونده‌های اعضای کمیسیونهای تدوین قانون مدنی، در وزارت عدلیه.
۳. اسناد تهیه شده از طریق خانواده‌های اعضای کمیسیونهای تدوین قانون مدنی.
۴. امین، پروفیسور سیدحسن، تاریخ حقوق ایران، انتشارات دایره‌المعارف ایران شناسی، چاپ اول، ۱۳۸۲.
۵. بهرامی‌احمدی، دکتر حمید، تاریخچه تدوین قانون مدنی، فصلنامه پژوهشی دانشگاه امام صادق(ع)، شماره ۲۴، زمستان ۱۳۸۳.
۶. بهرامی‌احمدی، دکتر حمید، کلیات عقود و قراردادهای حقوق مدنی «۳»، نشر میزان، چاپ اول، پاییز ۱۳۸۱.
۷. بهرامی‌احمدی، دکتر حمید، تاریخچه تدوین قانون مدنی، همایش یکصدمین سال قانونگذاری «مجموعه مقالات»، معاونت پژوهشی مرکز پژوهشهای مجلس شورای اسلامی، چاپ اول، پاییز ۱۳۸۶.
۸. دفترچه خاطرات مرحوم سید محمد فاطمی قمی.
۹. پاشا صالح، علی، سرگذشت قانون، مباحثی از تاریخ حقوق، دورنمایی از روزگاران پیشین تا امروز، سازمان چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۴۸.
۱۰. جعفری لنگرودی، دکتر محمدجعفر، ترمینولوژی حقوق، کتابخانه ابن سینا، آبان‌ماه ۱۳۴۶.
۱۱. جعفری لنگرودی، دکتر محمدجعفر، مبسوط در ترمینولوژی حقوق، کتابخانه گنج دانش، چاپ دوم، جلد چهارم، سال ۱۳۸۱.
۱۲. ساکت، محمد حسین، شخصیت و اهلیت در حقوق مدنی، بهار ۱۳۷۰.
۱۳. شایگان، دکتر سیدعلی، حقوق مدنی ایران، چاپخانه مجلس، جلد اول، چاپ سوم، آبان‌ماه ۱۳۲۴.

۱۴. صدر (صدرالاشراف)، محسن، خاطرات صدرالاشراف، انتشارات وحید، چاپ اول، ۱۳۶۴.
۱۵. صورت مشروح مذاکرات کمیسیون قوانین عدلیه مجلس شورای ملی (دوره ششم تقنینیه).
۱۶. صورت مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی (دوره‌های پنجم، ششم و نهم تقنینیه).
۱۷. صورت مشروح مذاکرات مجلس سنا (دوره پنجم تقنینیه).
۱۸. عاقلی، باقر، روزشمار تاریخ ایران، نشر گفتار، تهران، جلد اول، تابستان ۱۳۷۶.
۱۹. عامری، جواد، حقوق بین الملل خصوصی، مؤسسه انتشارات آگاه، چاپ دوم، تهران، ۱۳۶۲.
۲۰. فصلنامه حقوقی «حقوق مردم»، سال دوم، شماره پنجم، پاییز ۱۳۴۵.
۲۱. مبارکیان، عباس، چهره‌ها در تاریخچه نظام آموزش عالی حقوق و عدلیه نوین، نشر پیدایش، چاپ اول، تابستان ۱۳۷۷.
۲۲. مجموعه قوانین سال ۱۳۰۷، نشریه روزنامه رسمی کشور، چاپخانه مجلس، شهریورماه ۱۳۳۶.
۲۳. مجموعه قوانین سال ۱۳۰۸، نشریه روزنامه رسمی کشور، دی‌ماه ۱۳۳۷.
۲۴. مجموعه قوانین سال ۱۳۰۹، نشریه روزنامه رسمی کشور، چاپخانه مجلس، مهرماه ۱۳۳۶.
۲۵. مجموعه قوانین موضوعه مصوبه دوره هفتم قانونگذاری، اداره قوانین و مطبوعات مجلس شورای ملی، چاپخانه مجلس، چاپ دوم، خردادماه ۱۳۲۰.
۲۶. مجموعه قوانین موضوعه و مسائل مصوبه دوره ششم تقنینیه، اداره مطبوعات و اطلاعات مجلس شورای ملی، چاپخانه مجلس، چاپ سوم، تیرماه ۱۳۳۴.
۲۷. مجموعه قوانین موضوعه و مصوبات دوره پنجم قانونگذاری، اداره مطبوعات و اطلاعات مجلس شورای ملی، چاپخانه مجلس، چاپ دوم، اسفندماه ۱۳۲۴.
۲۸. مجموعه قوانین موضوعه و مصوبات دوره هشتم قانونگذاری، اداره مطبوعات و اطلاعات مجلس شورای ملی، چاپخانه مجلس، چاپ دوم، آذرماه ۱۳۲۶.
۲۹. معین، دکتر محمد، فرهنگ فارسی.
۳۰. نائینی، احمد رضا، بحثی پیرامون لایحه مربوط به قانون مدنی، پیام بهارستان، دوره دوم، سال اول، شماره اول و دوم، پاییز و زمستان ۱۳۸۷.
۳۱. نائینی، احمد رضا، مشروح مذاکرات قانون مدنی، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، چاپ اول، بهار ۱۳۸۶.
۳۲. نائینی، احمد رضا، نقش رضاخان در تدوین قانون مدنی، پیام بهارستان، دوره دوم، سال اول، شماره سوم، بهار ۱۳۸۸.
۳۳. همایش یکصدمین سال قانونگذاری «مجموعه مقالات»، معاونت پژوهشی مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، چاپ اول، پاییز ۱۳۸۶.

کسین قریب عدلیه روز چهارشنبه هجرت قمری ۱۳۰۶
 حضور عدلیه کشید و تا آن گسندک دربارت عدلیه طرح چون
 بر وجه بود باطلان است از آنرا معاین کرد و رأی
 قطعی شد که تمام موارد ذکر کرد شد که در آنجا
 ۲۳ - ۲۶ هجرت قمری ۱۳۰۶
 روز شنبه ۲۳ - ۲۶ کسین قریب عدلیه هجرت قمری ۱۳۰۶
 بارگاه ۵ برکن در حضور تا در عدلیه کشید و در وقت
 نه تا برکن کشید و دربارت عدلیه کرده و عدلیه روز
 چهارشنبه در روز ۱۵ هجرت قمری ۱۳۰۶
 در روز ۱۵ هجرت قمری ۱۳۰۶
 در روز ۱۵ هجرت قمری ۱۳۰۶

پیام بهارستان / ۲۵، س ۲، ش ۵ / پائیز ۱۳۸۸

اداره .....
 دفتر وزارت عدایه اعظم بمبادی مورخه ۳ شهر ۱۳۰۷
 درجه محکم مقامات بر حسب اشیاء تمام در وقت تأخیر تا حد آید این زمین است حضرت کمیسرانی نوری مدنا در
 با جبهه لعم در تاریخ برداشت حقوق از آنها چیزی نباید که در نظر داشته و رسید به ترتیب و درج به بعد
 و این زمین همگی و در این افرینش در وقت محمد رضا میرزا

کتابخانه
 مرکز مطالعات فرسنگی
 کتابخانه جامع علوم انسانی

وزارت عدلیه

اداره: .....

دایره: .....

اداره کمره تفهیم وزارت تجریم علم راه

در اینجاست که عطف روزها وقت ظهر در مقام مقرر را
ارضا نمودم و در ضمن از روزها در حد جمع با انگار
بدرجه حضور در کمیسیون قانونی و در وقت استماع
نسخ وزارت بودیت مع کما در وقت بود که در روزها

پوشش کتب در روزهای چهارشنبه

رتال جان درین مقام است در روزها
۱۵/۲/۰۷
محمد حسن

وزارت عدلیه

اداره: .....

دایره: .....

بتاریخ ۲۱ / ۱ / ماه سنه ۱۳۰۸
نمره ۱۱۸ ضمیمه

وزیر عالی محترم

برای آنکه در این باره در روزنامه
تصویرت در روزنامه ۲۶ فروردین
مستحق تجدید نظر در روزنامه

پژشک بزرگوار و مطالعات فریبی
رتال جامع علوم انسانی

پی‌نوشت‌ها:

- ۱- سنبله = ششمین برج سال = شهریور (دکتر محمد معین، فرهنگ فارسی).
- ۲- میزان = هفتمین برج از بروج دوازده‌گانه سال = مهرماه (دکتر محمد معین، فرهنگ فارسی).
تذکر: در فرهنگ فارسی معین، عبارت (هفتمین برج از بروج دوازده‌گانه سال معادل «آبان‌ماه») آمده که «مهرماه» صحیح است.
- ۳- دفترچه خاطرات مرحوم سید محمد فاطمی قمی.
- ۴- برای اطلاع بیشتر در مورد تدوین قانون مدنی به مقاله (احمد رضا نائینی، نقش رضاخان در تدوین قانون مدنی، پیام بهارستان، دوره دوم، سال اول، شماره سوم، بهار ۱۳۸۸، ص ۹۰۴) مراجعه شود.
- ۵- همان.
- ۶- دکتر محمدجعفر جعفری‌لنگرودی، ترمینولوژی حقوق، کتابخانه ابن سینا، آبان‌ماه ۱۳۴۶، ص ۵۲۱، شماره ۴۱۲۹.
- ۷- دکتر محمدجعفر جعفری‌لنگرودی، مبسوط در ترمینولوژی حقوق، کتابخانه گنج دانش، جلد چهارم، چاپ دوم، سال ۱۳۸۱، ص ۲۸۵۶، شماره ۱۰۶۳۴.
- ۸- منظور، همان دفترچه خاطرات سید محمد فاطمی قمی است که نگارنده این سطور نیز قسمتی از آن خاطرات را در این مقاله آورده است.
- ۹- با توجه به اسناد موجود «عصای سرمرصع» صحیح است نه «عصای مرصع».
- ۱۰- دکتر محمدجعفر جعفری‌لنگرودی، مبسوط در ترمینولوژی حقوق، کتابخانه گنج دانش، جلد چهارم، چاپ دوم، ۱۳۸۱، شماره ۱۰۲۶۳.
- ۱۱- دکتر سیدعلی شایگان، حقوق مدنی ایران، چاپخانه مجلس، جلد اول، چاپ سوم، آبان‌ماه ۱۳۲۴، ص ۳۶.
- ۱۲- رساله دکتری دکتر جلال عبده، فصل اول- در تاریخچه قانون مدنی ایران، چاپ پاریس، ۱۹۳۷ میلادی (۱۳۱۶ هجری شمسی) (به نقل از: علی پاشا صالح، سرگذشت قانون، مباحثی از تاریخ حقوق، دورنمایی از روزگاران پیشین تا امروز، سازمان چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۴۸، ص ۲۶۹).
- ۱۳- دکتر حمید بهرامی‌احمدی، تاریخچه تدوین قانون مدنی، فصلنامه پژوهشی دانشگاه امام صادق (ع)، شماره ۲۴، زمستان ۱۳۸۳، ص ۳۳- دکتر حمید بهرامی‌احمدی، تاریخچه تدوین قانون مدنی، همایش یکصدمین سال قانونگذاری «مجموعه مقالات»، معاونت پژوهشی مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، چاپ اول، پاییز ۱۳۸۶، ص ۲۰۹ (چون در مقاله مزبور، ایرادات عدیده دیگری نیز وجود دارد، پاسخ به آن در مقاله مستقلاً ارائه خواهد شد).
- ۱۴- دکتر حمید بهرامی‌احمدی، تاریخچه تدوین قانون مدنی، فصلنامه پژوهشی دانشگاه امام صادق (ع)، ص ۳۸- دکتر حمید بهرامی‌احمدی، تاریخچه تدوین قانون مدنی، همایش یکصدمین سال قانونگذاری «مجموعه مقالات»، ص ۲۱۲.
- ۱۵- به موجب این قانون، مواد ۱ تا ۹۵۵ قانون مدنی، لازم‌الاجرا گردیده است.
- ۱۶- دکتر حمید بهرامی‌احمدی، کلیات عقود و قراردادها، حقوق مدنی «۳»، نشر میزان، چاپ اول، پاییز ۱۳۸۱، ص ۱۷ پیشگفتار.

- ۱۷- فصلنامه حقوقی «حقوق مردم»، سال دوم، شماره پنجم، پاییز ۱۳۴۵، ص ۱۹.
- ۱۸- عباس مبارکیان، چهره‌ها در تاریخچه نظام آموزش عالی حقوق و عدلیه نوین، نشر پیدایش، چاپ اول، تابستان ۱۳۷۷، ص ۵۶۸.
- ۱۹- تاریخ ۱۳۰۷/۲/۱۵ مربوط به بررسی امور پرسنلی است، نه تاریخ مربوط به سند فوق.
- ۲۰- با تشکر از آقای عباس مبارکیان که سه سند فوق (سندهای دوم تا چهارم) را که از طریق بایگانی راکد وزارت عدلیه به دست آورده بودند، در اختیار اینجانب قرار دادند.
- ۲۱- دکتر سیدعلی شایگان، حقوق مدنی ایران، چاپخانه مجلس، جلد اول، چاپ سوم، آبان ماه ۱۳۲۴، ص ۳۷.
- ۲۲- همان مأخذ.
- ۲۳- احمدرضا نائینی، مشروح مذاکرات قانون مدنی، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، چاپ اول، بهار ۱۳۸۶، ص ۴۷.
- ۲۴- برای اطلاع از تقدیم لوایح مربوط به قانون مدنی به (مشروح مذاکرات قانون مدنی، احمدرضا نائینی، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، چاپ اول، بهار ۱۳۸۶، ص ۴۷- بحثی پیرامون لایحه مربوط به قانون مدنی، احمدرضا نائینی، پیام بهارستان، دوره دوم، سال اول، شماره اول و دوم، پاییز و زمستان ۱۳۸۷، ص ۵۶۵) مراجعه شود.
- ۲۵- دفترچه خاطرات سید محمد فاطمی قمی.
- ۲۶- مجموعه قوانین موضوعه و مصوبات دوره هشتم قانونگذاری، اداره مطبوعات و اطلاعات مجلس شورای ملی، چاپخانه مجلس، چاپ دوم، آذرماه ۱۳۲۶، ص ۱۳۳.
- ۲۷- قانون تابعیت مصوب ۱۳۰۸/۶/۱۶ (مجموعه قوانین موضوعه مصوبه دوره هفتم قانونگذاری، اداره قوانین و مطبوعات مجلس شورای ملی، چاپخانه مجلس، چاپ دوم، خردادماه ۱۳۲۰، ص ۱۵۸).
- ۲۸- قانون متمم قانون تابعیت مصوب ۱۳۰۹/۷/۲۹ (مجموعه قوانین موضوعه مصوبه دوره هفتم قانونگذاری، اداره قوانین و مطبوعات مجلس شورای ملی، چاپخانه مجلس، چاپ دوم، خردادماه ۱۳۲۰، ص ۱۶۲- مجموعه قوانین سال ۱۳۰۹، نشریه روزنامه رسمی کشور، چاپخانه مجلس، مهرماه ۱۳۳۶، ص ۱۰۷).
- ۲۹- «آقای دیبا تذکر دادند ضمن قانون تابعیت بعضی از مواد این لایحه تصویب گردیده حالا آیا نسبت به آن مواد می‌شود مذاکره و اصلاحاتی نمود؟ گفته شد البته اگر لازم باشد اصلاح خواهد شد و مانعی ندارد» (بررسی شور اول مواد ۹۷۶ تا ۱۰۳۰، جلسه ۸ مورخ ۱۳۱۳/۱۰/۲۰، دوره نهم تقنینیه، کمیسیون پارلمانی عدلیه مجلس شورای ملی - احمدرضا نائینی، مشروح مذاکرات قانون مدنی، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، چاپ اول، بهار ۱۳۸۶، ص ۱۱۶ و ۱۱۷).
- ۳۰- «جمشیدی... بنده الان هر چه گوش دادم قانون تابعیتش مخصوصاً عیناً همان است که در دوره هفتم از تصویب مجلس گذشته الان هم عمل می‌شود و هكذا اغلب قوانینش.
- وزیر عدلیه... اما قسمت قانون تابعیت، زمینه قانون همان است با اصلاحاتی که ضرور بود در آن قانون و اصلاح شده. نهایت چون نظر ما بر این است که هر قانونی را به تناسب جای خودش بگذاریم و از تکه‌تکه بودن قوانین احتراز کنیم این قانون تابعیت می‌بایستی در قانون مدنی باشد همه جا همینطور است از این جهت یک اصلاحاتی لازم داشت که اصلاح کردیم و آن اصلاحات ضمیمه شده است همچنین

یک قسمت قانون سجل احوال.

افسر... ممکن است قسمت تابعیت و سجل احوالش را که بیشتر مانوسیم و کمتر تغییر کرده...» (جلسه ۱۱۸ مورخ ۱۳۱۳/۱۰/۲۰، دوره نهم تقنینیه، مجلس شورای ملی - احمد رضا نائینی، مشروح مذاکرات قانون مدنی، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، چاپ اول، بهار ۱۳۸۶، ص ۴۹ و ۵۰ و ۵۱) ۳۱- در مورد تابعیت مراتب ذیل درخور توجه است:

الف- «تا سال ۱۳۱۷ هجری قمری در ایران مقرراتی راجع به تابعیت موجود نبود و در اثر نبودن نظاماتی در این باره دولت ایران موفق نمی‌گشت که اتباع خود را در خارجه کاملاً تضمین کند یا از ترک تابعیت اتباع خود جلوگیری نماید. در ماه شوال سال مزبور فرمانی در تحت عنوان قانون‌نامه تابعیت دولت علیه ایران به امضاء مظفرالدین شاه رسید. این قانون‌نامه که مشتمل بر ۱۵ ماده بود از جمله قوانین تابعیتی است که بعضی از مقررات آن مبتنی بر اصل خون و بعضی دیگر بر اصل حقوق خاک می‌باشد.» (جواد عامری، حقوق بین‌الملل خصوصی، مؤسسه انتشارات آگاه، چاپ دوم، تهران، ۱۳۶۲، ص ۳۲).

ب- در جلسه روز یکشنبه مورخ ششم اردیبهشت یک هزار و سیصد و چهار هجری شمسی لایحه‌ای تحت عنوان لایحه تابعیت تقدیم مجلس گردیده است. (صورت مشروح مذاکرات دوره پنجم مجلس شورای ملی، جلسه ۱۵۵، ص ۱۰۸۲).

لایحه مذکور، مشتمل بر ۱۰ ماده تقدیم پنجمین دوره مجلس شورای ملی گردیده است. (اسناد مندرج در پرونده‌های پارلمانی مرکز اسناد کتابخانه مجلس شورای اسلامی).

«این لایحه در مجلس عقیم ماند و منتهی به تصویب نگردید تا آنکه در سال ۱۳۰۸ شمسی لایحه جدیدی پیشنهاد و مورد تصویب قرار گرفت.» (جواد عامری، حقوق بین‌الملل خصوصی، مؤسسه انتشارات آگاه، چاپ دوم، تهران، ۱۳۶۲، ص ۳۲).

۳۲- به زیرنویس قبلی در مورد مذاکرات مجلس شورای ملی مراجعه شود. (...همچنین یک قسمت قانون سجل احوال).

۳۳- مجموعه قوانین موضوعه و مصوبات دوره پنجم قانونگذاری، اداره مطبوعات و اطلاعات مجلس شورای ملی، چاپخانه مجلس، چاپ دوم، اسفندماه ۱۳۲۴، ص ۲۰۲.

۳۴- مجموعه قوانین سال ۱۳۰۷، نشریه روزنامه رسمی کشور، چاپخانه مجلس، شهریورماه ۱۳۳۶، ص ۱۱.

۳۵- مصوبات مذکور بدین شرح است:

الف. قانون راجع به قرار حکمیت بین متعاملین و طرز استماع شهادت شهود مصوب ۲ تیر ماه ۱۳۰۷ شمسی. (مجموعه قوانین موضوعه و مسائل مصوبه دوره ششم تقنینیه، اداره مطبوعات و اطلاعات مجلس شورای ملی، چاپخانه مجلس، چاپ سوم، تیرماه ۱۳۳۴، ص ۱۲۴- مجموعه قوانین سال ۱۳۰۷، نشریه روزنامه رسمی کشور، چاپخانه مجلس، شهریورماه ۱۳۳۶، ص ۲) تذکر: در مجموعه قوانین سال ۱۳۰۷، تاریخ تصویب این مصوبه، ۱۴ تیر ماه ۱۳۰۷ شمسی، آمده است.

ب. قانون شهادت و امارات مصوب ۳۰ تیر ماه ۱۳۰۸ (مجموعه قوانین سال ۱۳۰۸، نشریه روزنامه رسمی کشور، دی‌ماه ۱۳۳۷، ص ۳۲).

۳۶- مواد ۱ تا ۹۵۵ قانون مدنی، تاریخ تصویب ندارد. مواد مذکور از تاریخ ۱۳۰۷/۲/۲۰ لازم‌الاجرا

گردیده است. تاریخ ۱۸ اردیبهشت ماه ۱۳۰۷ مربوط به تاریخ تصویب «قانون اجازه اجرای لایحه قانون مدنی تا موقع اعلام رأی قطعی کمیسیون پارلمانی عدلیه» مصوب ۱۸ اردیبهشت ماه ۱۳۰۷، است که به نادرست، به عنوان تاریخ تصویب قانون مدنی ارائه شده است.

۳۷- در متن فوق عبارت «ملی» بعد از عبارت «شورای» اضافه شد.

۳۸- احمدرضا نائینی، مشروح مذاکرات قانون مدنی، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، چاپ اول، بهار ۱۳۸۶، ص ۴۸.

۳۹- با تشکر از آقای عباس مبارکیان که سند فوق را که از طریق خانواده محترم آقای آقا شیخ علی‌بابا به دست آورده بودند، در اختیار اینجانب قرار دادند.

۴۰- برای اطلاع از مواد تهیه شده توسط مرحوم فاطمی، به مقاله (نقش رضاخان در تدوین قانون مدنی، احمد رضا نائینی، پیام بهارستان، دوره دوم، سال اول، شماره سوم، بهار ۱۳۸۸، ص ۹۰۴) مراجعه شود
۴۱- منظور، لایحه است.

۴۲- در متن دست‌نویس نیز به صورت نقطه‌چین آمده بود.

۴۳- همان.

۴۴- همان.

۴۵- منظور لایحه است.

۴۶- همان.

۴۷- همان.

۴۸- احمدرضا نائینی، مشروح مذاکرات قانون مدنی، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، چاپ اول، بهار ۱۳۸۶، ص ۱۹ و ۲۰- احمدرضا نائینی، بحثی پیرامون لایحه مربوط به قانون مدنی، پیام بهارستان، دوره دوم، سال اول، شماره اول و دوم، پاییز و زمستان ۱۳۸۷، ص ۵۶۱.

۴۹- احمدرضا نائینی، مشروح مذاکرات قانون مدنی، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، چاپ اول، بهار ۱۳۸۶.

۵۰- دکتر سیدعلی شایگان، حقوق مدنی ایران، چاپخانه مجلس، جلد اول، چاپ سوم، آبان‌ماه ۱۳۲۴، ص ۳۶.

۵۱- باقر عاقلی، روزشمار تاریخ ایران، نشر گفتار، تهران، جلد اول، تابستان ۱۳۷۶، ص ۲۳۰.

۵۲- پروفیسور سیدحسن امین، تاریخ حقوق ایران، انتشارات دایره‌المعارف ایران‌شناسی، چاپ اول، ۱۳۸۲، ص ۵۴۱ و ۵۴۲.

همین نویسنده در کتاب فوق، از کمیسیون دیگری نام برده که به نظر می‌رسد آن کمیسیون، به‌منظور تدوین قوانین دیگری بجز قانون مدنی تشکیل شده است. مطلب مذکور چنین است:

«کابینه سیدضیاءالدین طباطبایی در ۲۰ حوت ۱۲۹۹ هیأتی را با عنوان «کمیسیون مطالعات قوانین» (متشکل از سیدمصطفی منصورالسلطنه عدل، محمدعلی ذکاءالملک فروغی، حاج سیدنصرالله تقوی، آقای سیدمحمد قمی، شیخ محمد عبده بروجردی، سیدعلی قمی و شریعت‌زاده) مأمور تدوین قوانین جدید راجع به عدلیه کرد که حقوق ایشان- در غیبت دیوان تمیز- از بودجه دیوان تمیز پرداخت می‌شد.»

- «پس از سقوط سیدضیاء این کمیسیون به کار خود ادامه داد و سرانجام به تدوین قوانین متعددی توفیق یافت...» (همان مأخذ، ص ۵۱۱ و ۵۱۲)
- ۵۳- در متن فوق عبارت «با»، جایگزین عبارت «تا» گردید.
- ۵۴- (صورت مذاکرات مجلس سنا، دوره پنجم تقنینیه، جلسه ۹۷، دوشنبه بیست و ششم آبان ماه ۱۳۴۸- احمدرضا نائینی، مشروح مذاکرات قانون مدنی، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، چاپ اول، بهار ۱۳۸۶، ص ۷۳۰).
- ۵۵- میزان = مهر.
- ۵۶- دفترچه خاطرات سید محمد فاطمی قمی.
- ۵۷- دکتر سیدعلی شایگان، حقوق مدنی ایران، چاپخانه مجلس، جلد اول، چاپ سوم، آبان ماه ۱۳۲۴، ص ۳۷.
- ۵۸- همان مأخذ.
- ۵۹- حمید بهرامی احمدی، تاریخچه تدوین قانون مدنی، همایش یکصدمین سال قانونگذاری «مجموعه مقالات»، معاونت پژوهشی مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، چاپ اول، پاییز ۱۳۸۶، ص ۲۲۰.
- ۶۰- دکتر حمید بهرامی احمدی، کلیات عقود و قراردادها- حقوق مدنی «۳»، نشر میزان، چاپ اول، پاییز ۱۳۸۱، ص ۱۷ و ۱۸ پیشگفتار.
- ۶۱- پروفسور سیدحسن امین، تاریخ حقوق ایران، انتشارات دایره‌المعارف ایران‌شناسی، چاپ اول، ۱۳۸۲، ص ۵۴۱ و ۵۴۲.
- ۶۲- محسن صدر (صدرالاشراف)، خاطرات صدرالاشراف، انتشارات وحید، چاپ اول، ۱۳۶۴، ص ۲۹۰.
- ۶۳- ایرانشهر (زیر نظر علی اصغر حکمت و ...) تهران، انتشارات کمیسیون ملی یونسکو در ایران، چاپخانه دانشگاه تهران، ۱۳۴۳، جلد ۱، ص ۹۹۴ (به نقل از پروفسور سیدحسن امین، تاریخ حقوق ایران، ص ۵۱۲).
- ۶۴- باقر عاقلی، روزشمار تاریخ ایران، نشر گفتار، تهران، جلد اول، تابستان ۱۳۷۶، ص ۲۳۰.
- ۶۵- حمید بهرامی احمدی، تاریخچه تدوین قانون مدنی، همایش یکصدمین سال قانونگذاری «مجموعه مقالات»، معاونت پژوهشی مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، چاپ اول، پاییز ۱۳۸۶، ص ۲۱۹.
- ۶۶- ایرانشهر (زیر نظر علی اصغر حکمت و ...) تهران، انتشارات کمیسیون ملی یونسکو در ایران، چاپخانه دانشگاه تهران، ۱۳۴۳، جلد ۱، ص ۹۹۴ (به نقل از پروفسور سیدحسن امین، تاریخ حقوق ایران، ص ۵۱۲).
- ۶۷- در مورد مواد تهیه شده توسط سیدمحمد فاطمی به مقاله (نقش رضاخان در تدوین قانون مدنی، احمدرضا نائینی، پیام بهارستان، دوره دوم، سال اول، شماره سوم، بهار ۱۳۸۸، ص ۹۰۴) مراجعه شود.